

IDEA SŁUŻBY SPOŁECZNEJ W SOCJOLOGII ŚLĄSKA

Jak uprawiać socjologię? To pytanie towarzyszy socjologom od początku powstania tej dyscypliny. Czy socjolog powinien być tylko poszukiwaczem prawdy, zewnętrznym obserwatorem i komentatorem życia społecznego, który jak przyrodnik odkrywa prawa rozwoju społecznego, a na społeczeństwo spogląda jak na zewnętrzny wobec siebie przedmiot poznania? Czy też wprost przeciwnie w poznanie socjologiczne powinien, jak twierdzi Ludwik Krzywicki, „wnosić część swojej osoby, swoje cierpienia i chęć ich usunięcia, opinię o tym, jaki ustrój i jakie instytucje społeczne są najlepsze dla polskiego społeczeństwa (Krzywicki, za: Szacki 1995: 92)? Jednym słowem, czy powinno się uprawiać naukę „w służbie społecznej” zgodnie z określoną aksjologią, z pozycji pewnych wartości w celu poprawy stanu społeczeństwa, czy też raczej w sposób beznamiętny i obiektywny, nie przypisując poznaniu innych zamiarów niż poszukiwanie prawdy?

Ludwik Krzywicki zdecydowanie popierał taką perspektywę intelektualną, która będąc związaną z pełnieniem misji społecznej, inaczej służby społecznej, koresponduje z konstatacją Jana Stanisława Bystronia, iż socjologia wyrosła z haseł poprawy warunków życia. Złożoność życia społecznego, twierdził Krzywicki, nie da się wyrazić jedynie w beznamiętnych, obiektywnych kategoriach poznawczych, szczególnie, iż jego uczestnicy pozostają, jak się wyrażał, w odmęcie niedomagań społecznych, doświadczając krzywdy i cierpienia. Uprawianie nauki miało być instrumentem służby społecznej, łącząc się tym samym z cnotą „miłości społecznej”, czyli podejmowaniem działań na rzecz dobra wspólnego różnych grup społecznych społeczeństwa, narodu, państwa, społeczności lokalnych (Ślipko, 1982: 145–150).

Ten model uprawiania nauki znalazł swój wyraz w badaniach socjologicznych, które, jak powiada Józef Chałasiński, nie mogły pozostawać „głuche wobec potrzeb życia”. Jego zdaniem,

„po 1880 r. można mówić już nie o początkach socjologii w Polsce, lecz o jej szybkim rozwoju i wzrastającej popularności (...). Socjologię uprawiają działacze i publicyści, dla których socjologiczna publicystyka jest narzędziem ich działalności społeczno-narodowej. Z tym wiąże się popularyzatorski charakter tej publicystyki uprawianej na łamach postępowych tygodników” (Chałasiński, 1948: 2–3).

Socjologię polską najsilniejsze związki łączyły z punktu widzenia społeczno-ideologicznego z socjalizmem i ruchami narodowymi.

W związku z sytuacją polityczną Polski, jak pisze Leon Wasilewski w tekście poświęconym Krzywickiemu, w Królestwie Polskim mimo wysiłków rządu rosyjskiego nie udało się zdławić ruchu naukowego, który rozwijał się dzięki „tytanicznej pracy” wielu ludzi, którzy, na co dzień pełniąc różne role zawodowe, wolne chwile poświęcali pracy naukowej (Wasilewski, za: Chałasiński, 1948: 3). W Warszawie w końcu stulecia socjologia wiązała się ściśle ze sprawą społeczną. Oznaczało to refleksję nad istniejącym porządkiem społecznym, wskazaniem jego niedomagań i braków oraz poszukiwaniem najlepszego ustroju, najlepszych instytucji społecznych i moralny nakaz dążenia doń.

Podobna sytuacja miała miejsce w Krakowie. Franciszek Bujak, przygotowując monografię gospodarczo-społeczne wsi Maszkienice, Żmiąca i miasteczka Limanowa, tak pisał o motywach podjęcia analizy stanu ekonomicznego i kulturalnego Maszkienic, a nawet całego powiatu brzeskiego:

„miałem na oku oddziaływanie na opinię publiczną i na sfery rządzące (parlament i administracja). Pragnąłem wskazać prawdziwy stan rzeczy na wsi, bo widziałem brak jego znajomości i uważałem ten brak za objaw groźny” (Szacki, 1995: 406).

W okresie międzywojennym, jak konstatuje Chałasiński, funkcje socjologii zmieniły się. W porównaniu z XIX wiekiem osłabiły się jej związki z ruchami społecznymi, socjologia przestała spełniać funkcje „światopoglądowej publicystyki”, którą postępową inteligencja uprawiała jako rodzaj ludowej filozofii społecznej. Rozwinęły się ilościowo i jakościowo badania naukowe dotyczące robotników i chłopów jako klas społecznych, ale jednocześnie zanikła popularyzacja socjologii wśród szerokich kręgów społeczeństwa. Natomiast intensywnie rozwijały się badania

terenowe i socjograficzne, które nie miały spełniać jedynie funkcji poznawczych poprzez naukowe przedstawienie omawianych zagadnień, ale także poprzez „zwrócenie uwagi na społeczną i narodową doniosłość omawianych problemów” (Chałasiński, 1948: 13). Gromadzenie materiałów badawczych, wyniki badań społecznych miały przyczynić się do naprawy ustroju społeczno-gospodarczego II Rzeczypospolitej poprzez, jak to określano, „wykorzystanie ustaleń socjologicznych do pracy praktycznej”, co owocowało zainteresowaniem „dla warunków bytu klasy robotniczej i związanych z tym problemów polityki społecznej i opieki społecznej” (Chałasiński, 1948: 29).

Należy więc zgodzić się z Władysławem Kwaśniewiczem, który analizując wkład socjologów w poznanie Śląska, skonstratował:

„Motywy angażowania się socjologów w badania Górnego Śląska były w poszczególnych okresach dosyć różne. Różnie też przedstawiały się przedmioty ich zainteresowań badawczych. W tym kontekście wypada dodać, że pokolenie socjologów lat międzywojennych podzielało ukształtowany jeszcze w okresie zaborów ideał uprawiania socjologii jako nauki w »służbie społecznej«. Oznaczało to ogniskowanie działalności na kwestiach społecznie doniosłych i poszukiwanie najefektywniejszych sposobów ich rozwiązywania” (Kwaśniewicz, 1997: 32).

Do takich kwestii społecznie doniosłych należała niewątpliwie szeroko rozumiana kwestia śląska i związana z nią kwestia stosunków polsko-niemieckich. W okresie międzywojennym zainteresowanie nią znalazło swój wyraz w kilku formach.

Na uwagę zasługuje wielkie przedsięwzięcie badawcze podjęte w 1933 roku przez Polski Instytut Socjologiczny w Poznaniu wraz z Fundacją Pokoju Carnegiego w Nowym Jorku (Carnegie Endowment for International Peace) dotyczące stosunków polsko-niemieckich na polskim Górnym Śląsku. Badania empiryczne na miejscu prowadzili wówczas: doc. dr J. Chałasiński, prof. W. Rose, mgr B. Gajkiewicz i J. Szczepański. W ramach tego ważnego i przygotowanego z rozmachem przedsięwzięcia badawczego ogłoszono dwa konkursy na pamiątki Ślązaków, otrzymując liczny i bardzo wartościowy materiał. Pierwszy konkurs dotyczył mieszkańców Śląska powyżej 21 lat, drugi młodzieży śląskiej.

W wyniku ówczesnych badań powstało również kilka prac: monografia J. Chałasińskiego: „Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej »Kopalnia« na Górnym Śląsku”, książka W. Rose’a *The Drama of*

Upper Silesia. A Regional Study, nosząca popularyzatorski charakter, mająca na celu zapoznanie zagranicznych czytelników z kwestią śląską oraz artykuł Jana Szczepańskiego „Przejsie z rodziny do szkoły w życiorysach młodzieży śląskiej”. Mimo iż inni członkowie instytutu również podjęli pracę nad analizą zebranych materiałów śląskich, ich opracowanie napotkało trudności finansowe, które uniemożliwiły także zorganizowanie planowanych zbiorowych badań niezbędnych i koniecznych w celu prowadzenia bezpośrednich obserwacji i sprawdzenia dotychczas osiągniętych wyników. Zamieszczone w *Przeglądzie Socjologicznym* sprawozdanie z konkursu na życiorys Ślązaka ukazało rozmach podjętego wysiłku badawczego. Zaapelowano także o to, by zebrany materiał nie uległ zapomnieniu, oceniając ów zbiór życiorysów jako bezcenną kopalnię wiedzy dla socjologa badającego społeczności pogranicza. O wadze tych badań i podjęciu ich zgodnie z ideą służby społecznej świadczy doniosłość społeczna tematów rozdzielonych do opracowania wśród młodych socjologów: „Szkoła jako czynnik germanizacji”; „Świadomość odrębności i świadomość narodowa Ślązaków”; „Poczucie obowiązywania norm moralnych i poczucie obowiązywania norm prawnych” (*Przegląd Socjologiczny*, 1936: 281, 291). Ze smutkiem należy nadmienić, iż cały zebrany materiał spłonął podczas wojny.

Kolejnym ważnym przedsięwzięciem była praca E. Szramka pt. *Śląsk jako problem socjologiczny. Próba analizy*. Był to swoisty manifest ideologiczny prezentujący z jednej strony polskie prawa do Śląska, z drugiej natomiast społeczne uwarunkowania powodzenia polityki germanizacyjnej Niemiec względem ludności śląskiej. Ich przyczyny autor sytuował w swoistości „duszy śląskiej”, procesach infiltracji i w powstałej w ich wyniku fluktuacji narodowej związanej z indyferentyzmem narodowym lub zmiennością identyfikacji narodowej Ślązaków z polskiej na niemiecką lub odwrotnie, z niemieckiej na polską. Można powiedzieć, iż analiza Szramka powstała w celu edukacyjnym „oświecenia” władz polskich i zwrócenia uwagi na to, jakie błędy polityczne zostały popełnione wobec Śląska, ale także i po to, by swoją ideologiczną wymową, wartościującym językiem odwołać się do ludzkich emocji i tym sposobem zwrócić uwagę inteligencji na złożoność problemów śląskiego społeczeństwa. Tekst ten miał poruszyć dusze i sumienia Polaków, ukazując tragiczne położenie Ślązaków, którzy traktowani przedmiotowo jako siła robocza zarówno

przez Niemców, jak i przybyszów z Polski zostali przede wszystkim dotknięci klęską bezrobocia i wzrastającą przestępczością.

Idee służby społecznej to także wezwanie do podjęcia wysiłku w celu budowy nowego doskonalszego porządku społecznego zamieszczone w zakończeniu pracy i wyrażające się w nawiązaniu do stwierdzenia Cieszkowskiego:

„Do gotowego gdzieś Eldorado niech sobie duchowi leniwcę wzdychają – mówi Cieszkowski – nam trzeba naszą ziemię obiecaną własną pracą urządzić” (Szramek, 1934: 78).

W podobnym „oświecającym” celu została podjęta praca badawcza Józefa Chałasińskiego, który uznał i uzasadnił konieczność powstawania „żywych monografii socjologicznych”, wskazując na ich brak w polskiej socjologii. Istotne jest jednak to, że w swych uzasadnieniach odwołał się nie tylko do konieczności teoretycznych socjologii ogólnej, lecz także podkreślił „ogromne społeczno-obywatelskie wartości takich monografii”, pisząc:

„Brak takich monografii miejscowości różnego typu i o różnych problemach powoduje ignorancję wykształconych kół społeczeństwa naszego w zakresie realnych problemów współczesnej polskiej rzeczywistości społecznej (...). Znajomość nasza polskiej rzeczywistości społecznej jest znikoma i brak nam prac, które by tę rzeczywistość dość wszechstronnie oświeślały” (Chałasiński, 1948: 148).

Owa konieczność wzięcia za punkt wyjścia swej pracy „żywych problemów” danej miejscowości zaowocowała badaniami nad antagonizmem polsko-niemieckim jako przedmiotem zbiorowych dążeń i konfliktów oraz takim opisem życia zbiorowego, który koncentrował się na grupie społecznej, „żywych ludziach”, jak się wyrażał, „a nie na wytworach” (Chałasiński, 1948: 147).

Doniosłość śląskiej problematyki i konieczność prowadzenia badań nad Śląskiem w ramach kanonu badań socjograficznych unaocznili Paweł Rybicki. Idea służby społecznej wiązała się z koniecznością doskonalenia warsztatu badacza terenowego. Wskazał warunki,

„w granicach których rozwinęły się i rozwijają formy życia społecznego na Śląsku. Warunki te, wynikające z jedynego w swoim rodzaju spłotu szeregu czynników, musi mieć przed oczyma badacz, który chce wnikać w życie społeczności śląskiej” (Rybicki, 1938: Wstęp).

Podkreślał więc znaczenie historii dla zrozumienia procesów społecznych zachodzących na obszarze Śląska, swoistość relacji międzygrupowych oraz towarzyszących im napięć we wzajemnych stosunkach wynikających z jego pogranicznego charakteru, specyficzny charakter struktury społecznej mający swe źródło z jednej strony w nasilonych procesach urbanizacji i industrializacji, z drugiej strony w istnieniu na obszarze Śląska obszarów rolniczych, co powodowało, że dolne warstwy społeczeństwa dzieliły się na dwie wielkie zbiorowości: robotniczą i rolniczą, różniące się od siebie „typem pracy, stosunkiem do ziemi, gospodarką i stylem życia” (Rybicki, 1938: 32). Jego przedsięwzięcie to swoisty instruktaż, kanon badawczy, który powinien uwzględnić każdy badacz podejmujący się prowadzenia empirycznych badań społecznych na Śląsku, po to, by zdobyta wiedza umożliwiała mu pełnienie funkcji eksperta i podejmowanie praktycznych działań na rzecz doskonalenia życia społecznego.

Podobnie inne opracowania o socjologicznym charakterze sytuujące się, jak oceniał Paweł Rybicki, na pograniczu socjologii i socjografii oraz całkowicie lub częściowo opierające się na materiale śląskim poprzez swoją problematykę poświęconą „zagadnieniom rodziny, bezrobotnej młodzieży, czy dzieciom wiejskim, a także zagadnieniom pracy kulturalnej” (Rybicki, 1938: 41), mieszczą się także w obrębie ważnych przedsięwzięć naukowych realizowanych w ramach idei „służby społecznej”¹. Głębokie wniknięcie w owe społecznie doniosłe problemy miało służyć pracom aplikacyjnym na rzecz poprawy dramatycznej sytuacji społecznej na Śląsku. II wojna światowa i okupacja kraju przerwały owe badawcze wysiłki socjologów.

Nawiązanie do aksjologicznej orientacji prowadzenia badań socjologicznych zgodnie z ideą „służby społecznej” pojawiło się na Śląsku po latach wojny i okupacji. Chciałabym tu posłużyć się przykładem Opolszczyzny. Problematyka badań socjologicznych podjętych na tym obszarze tuż

---

¹ Podaję za Rybickim tytuły przygotowanych opracowań: *Rodzina wiejska jako środowisko wychowawcze*, praca zbiorowa pod red. Z. Mysłakowskiego, Lwów 1931; S. Bożek, „Z życia młodzieży bezrobotnej na Śląsku” w: *Zagadnienia pracy kulturalnej*, R. I, Warszawa 1934; H. Krahelska, S. Pruss, *Życie bezrobotnych, badania ankietowe*, Warszawa 1933 (uwzględniony również materiał ze Śląska), *Dziecko wsi polskiej*, w oprac. M. Librachowej i S.M. Studenckiego, Warszawa 1934 (charakterystyka dziecka śląskiego przez S. Olszewskiego).

po zakończeniu działań wojennych przez Stanisława Ossowskiego, Jana Strzeleckiego i Stefana Nowakowskiego wskazywała na wagę zarówno problematyki relacji między Ślązakami i Niemcami z perspektywy wzajemnych relacji międzygrupowych w małej lokalnej społeczności, jak i relacji między Ślązakami a ludnością napływową, a także na znaczenie konieczności uchwycenia relacji między więzią narodową i regionalną na Śląsku. Studium Ossowskiego poświęcone temu problematowi miało mieć kolosalne znaczenie dla prowadzenia polskiej polityki wobec Ślązaków. Pytania postawione w zakończeniu swej pracy, odnoszące się do możliwych kierunków przemian śląskiej zbiorowości, roli polskich instytucji społecznych w okresie ówczesnych przekształceń społecznych i gospodarczych, Ossowski ocenia jako istotne nie tylko z naukowego punktu widzenia, lecz także jako „doniosłe dla budowniczych nowej Polski” (Ossowski, 1984).

Warto wspomnieć także, że praktyczne działania w zakresie polityki osadniczej podejmowała powstała w Krakowie Rada Naukowa dla Zagadnień Ziemi Odzyskanych i działający w jej ramach organizacyjnych Kazimierz Dobrowolski, która postulowała konieczność badania procesów adaptacyjnych w lokalnych i regionalnych społecznościach, nie wyłącznie w celach poznawczych, ale po to, aby zgodnie z najlepszą wiedzą wynikającą z tych studiów organizować życie społeczne ku dobru powszechnemu. Andrzej Kwilecki, oceniając dokonania socjologiczne i motywy podejmowania badań, podkreśla obok celów poznawczych również konieczność uzyskania wiedzy do prowadzenia polityki osadniczej oraz umiejętnego zorganizowania życia społecznego na Ziemiach Zachodnich. Na podstawie materiału empirycznego oraz teorii migracji dyskutowano i opracowywano różne socjotechniki osadnictwa (regionalizacja, osadnictwo rolnicze, organizowanie gminnych drużyn osadniczych, koncepcje przesiedlania ludzi zwartymi grupami sąsiedzкими), a także plany powołania specjalnych instytucji społecznych dla pokierowania osadnictwem miejskim (*Ziemia Zachodnie ...*, 1970: 11).

W drugiej połowie lat 50. i w latach 60. XX wieku podjęto wiele ważnych problemów badawczych, które należy uznać za społecznie doniosłe. Uwaga socjologów skupiała się przede wszystkim na zagadnieniach adaptacji i integracji społecznej. Badania Nowakowskiego nad procesami integracji w społecznościach lokalnych i regionalnych grup o zróżnicowanym

pochodzeniu regionalnym, Zygmunta Gostkowskiego nad rolą gazety regionalnej w tym procesie, są tutaj dobrym przykładem. Badania nad takimi procesami społecznymi, jak małżeństwa mieszane, znaczeniem szkoły dla procesów integracji, były traktowane jak wskaźniki postępującej adaptacji do nowych warunków życia. Badania stereotypów etnicznych u dzieci i młodzieży prowadzone przez Antoninę Kłoskowską stanowiły problemowe nawiązanie do badań Chałasińskiego i również mieściły się w tym paradygmacie badawczym. Kwilecki stoi na stanowisku, że socjologowie realizowali swe studia przede wszystkim dla potrzeb polityki społecznej szczególnie bezpośrednio po zakończeniu wojny i po przemianach październikowych – „był to okres, gdy socjologowie stykali się nieustannie z zamówieniami przedstawicieli władz, administracji, szkolnictwa, pracowników kultury i działaczy społecznych na przeprowadzenie badań i dostarczenie wniosków praktycznych” (*Ziemie Zachodnie* ..., 1970: 36).

Próbując odpowiedzieć na pytanie, czy owe badania były realizowane zgodnie z ideą służby społecznej, należy jednak wskazać na złożoność tego zagadnienia. Badania były podejmowane bez wątplenia w celu realizacji „idei dobra społecznego”, niemniej jednak nie można pominąć faktów, które wskazują, iż czyniono to w sposób jednostronny, przyczyniając się do uzyskania niepełnego obrazu społecznej rzeczywistości. Badacze starali się zidentyfikować przede wszystkim polskie tradycje i polskie rdzenne wartości kulturowe ludności rodzimej. Takie podejście powodowało, że pomijano problematykę niejednorodności postaw narodowych Ślązaków, niemieckich i czeskich wpływów kulturowych. Optymistycznie przewidywano, że skoro Śląsk Opolski utracił pograniczne usytuowanie, to ludność rodzima została pozbawiona możliwości zmienności kulturowej i narodowej tożsamości oraz identyfikacji. Dostrzegano przede wszystkim procesy uniformizacji kulturowej jako przesłanki dla propagandowej tezy, iż integracja postępuje bez przeszkód, chociaż w samych badaniach wiele miejsca poświęcano barierom utrudniającym proces integracji, a także procesom patologii społecznej jako przejawom braku przystosowania do nowego środowiska geograficznego i społecznego. Pomijano także wnikliwe analizy zamierzeń migracyjnych Ślązaków, a był to nadzwyczaj wymierny i znaczący w swych skutkach społecznych proces, z grupy śląskiej bowiem wyjechała do Niemiec taka liczba osób, która była równa przyrostowi naturalnemu tej grupy.

Wyniki owych socjologicznych badań „w jakimś stopniu”, trudnym do oceny ze współczesnej perspektywy, pełniły funkcję „oświecającą” i edukacyjną dla władz regionalnych, realizowały misję społeczną, na tyle, na ile było to możliwe w ramach socjalistycznego ustroju, czyli w ograniczonym zakresie, oraz były inspiracją do podejmowania działań praktycznych. Jako ilustrację można przytoczyć podejmowanie przez nauczycieli oddziaływań na zmianę preferencji edukacyjnych w rodzinach śląskich, w których nisko oceniano dążenia do kontynuowania wykształcenia na poziomie pełnym średnim i wyższym. Wiele osób z tych rodzin podjęło jednak wysiłek edukacyjny pod wpływem inspiracji i perswazji ze strony nauczycieli, którzy włożyli wiele trudu w zmianę uwarunkowanych tradycją stereotypowych preferencji związanych z kształceniem wyłącznie na poziomie podstawowym i zawodowym.

Jednakże w moim przekonaniu, aby ocenić, czy socjologia podejmowała po II wojnie światowej przedsięwzięcia badawcze w służbie społecznej, należy wziąć pod uwagę nie tylko to, co zrobiono w tym względzie, ale i to, co niemal całkowicie pominięto. W tym wypadku nasuwa się cały obszar problematyki badawczej związanej z przesiedleniami i przesiedleńcami z kresów wschodnich II Rzeczypospolitej oraz społecznymi skutkami przymusowych przemieszczeń zarówno w sferze indywidualnej, jak i zbiorowej. Oczywiście pojawiały się fragmentaryczne studia na ten temat, niemniej jednak pomijające „źle widzianą przez władze polityczne problematykę”, chociażby wpływów ukraińskich na kształtowanie świadomości narodowej i całej kresowej tradycji. Brakuje nam także socjologicznego monograficznego studium obrazującego w całościowy sposób problematykę życia społecznego tej zbiorowości, jej wrastania w nowe środowisko, opisu sytuacji społeczno-majątkowej przesiedleńców, odczuć indywidualnych i zbiorowych związanych z koniecznością porzucenia stron rodzinnych i zmian, jakie w osobowości społecznej jednostek ten proces wywołał, oraz utraty kulturowej obyczajowości. Jednym słowem, „żywych monografii” o walorach edukacyjnych. O konieczność pisania Chałasiński apelował już przed wojną, aby poprawić znikomą znajomość polskiej rzeczywistości społecznej i rzeczywistość tę wszechstronnie oświecić. Administracyjny zakaz nawiązywania do kultury kresowej zaowocował więc przede wszystkim „socjologią Ślązaków” oproco-

waną w sposób niepełny i jednostronny, pozostawiającą jednak całkowicie w tle równie doniosłą społecznie problematykę ludności napływowej.

Konkludując: czy zatem służba społeczna? Niezupełnie!

Bibliografia

- Bujak, F. (1976) „Drogi mojego rozwoju umysłowego”, Monografie gospodarczo-społeczne w: *Wybór pism*, H. Madurowicz-Urbańska (oprac.), t. 1, Warszawa. Pierwodruk: *Nauka Polska*, 1927, t. 6; cyt. za: Szacki, J. (red.) (1995), *Sto lat socjologii polskiej. Od Supińskiego do Szczepańskiego*, PWN, Warszawa.
- Bystron, S. (1917) „Rozwój problemu socjologicznego w nauce polskiej”, *Archiwum dla historii filozofii polskiej*, t. 1, Kraków.
- Chalański, J. (1935) „Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej »Kopalnia« na Górnym Śląsku. Studium socjologiczne”, *Przegląd Socjologiczny*, t. 3.
- Chalański, J. (1948) „Trzydzieści lat socjologii polskiej 1918–1947”, *Przegląd Socjologiczny*, t. 10.
- Kwaśniewicz, W. (1997) „O wkładzie socjologów w badania Instytutu Śląskiego. Fakty i refleksje”, *Śląsk Opolski*, nr 3, (*Opole Silesia*, nr 3).
- Kwilecki, A. (1970) „Wstęp” w: *Ziemie Zachodnie w polskiej literaturze socjologicznej. Wybór tekstów*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Krzywicki, L. (1926) „Wstęp do teorii ruchów społecznych. Wykłady WSH zebrane i wydane przez słuchaczy”, cyt. za: Szacki, J. (red.) (1995) *Sto lat socjologii polskiej. Od Supińskiego do Szczepańskiego*, PWN, Warszawa.
- Ossowski, S. (1984) „Zagadnienia więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim” w: *O ojczyźnie i narodzie*, PWN, Warszawa.
- Rose, W. (1935) *The Drama of Upper Silesia. A Regional Study*, Stephen Daye Press, Brattleboro, Vermont.
- Rybicki, P. (1938) *O badaniu socjograficznym Śląska*, Wydawnictwo Instytutu Śląskiego, Katowice.
- Szacki, J. (red.) (1995) *Sto lat socjologii polskiej. Od Supińskiego do Szczepańskiego*, PWN, Warszawa.
- Szramek, E. (1934) *Śląsk jako problem socjologiczny. Próba analizy*, Towarzystwo Przyjaciół Nauk na Śląsku, Katowice.
- Ślipko, T. (1982) *Zarys etyki szczegółowej*, t. 2, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków.
- Ziemie Zachodnie w polskiej literaturze socjologicznej. Wybór tekstów* (1970), Instytut Zachodni, Poznań.